

ארמניה, ירוואן וסבאן

ארץ אררט

מחבר: הרב אליהו בירנבוים

מתוך המדור "יהודי עולמי" בעתון "מקור ראשון"

תוכן המאמר:

גלות, השמדה המונית ותחייה לאומית מחודשת – היו מנת חלקו של העם הארמני. 700 יהודים בלבד חיים כיום במדינה שגורלה מזכיר כל כך את גורלנו שלנו

האם יש יהודים בארמניה? שאלה זו נשאלתי פעמים רבות לאחר שחזרתי מביקור בארמניה. התשובה היא חיובית ואף יותר מכך, יש קשר עתיק יומין ודמיון רב בין העם הארמני, אשר חלקו יושב על אדמתו וחלקו בגלות, לבין העם היהודי.

פעמים רבות נעשה ניסיון להשוות בין היהודים לבין הארמנים. נדמה שלמרות השוני הקיים בין העמים והתרבויות ניתן למצוא קווי דמיון בין שני העמים. הארמנים והיהודים עברו התנסויות קשות של גלות, של השמדה המונית ושל תחייה לאומית עם עצמאות מתחדשת, כנגד כל הסיכויים.

התפוצה הארמנית היא המקבילה ההיסטורית הקרובה ביותר לתפוצה היהודית. התפוצה הארמנית מפוזרת במדינות רבות בעולם ועדיין מזדהה עם ההיסטוריה שלה. שני העמים סבלו מאיבוד מדינה ועברו תהליך גלות, הם עברו מסלולי נדידה דומים, אימצו מקצועות זהים, קיבלו זכויות מיוחדות דומות והקימו ארגונים קהילתיים. הם גם עמדו בפני בעיות זהות של התבוללות, הישרדות והאשמות נגד עם מפורד. באוקראינה, הן היהודים והן הארמנים הואשמו בכך שהרסו את מקור המחיה של סוחרים ואומנים מקומיים בשל הסולידאריות שהפגינו מול המתחרים.

הארמנים הם נוצרים אורתודוקסים, ונחשבים לבעלי מסורת נוצרית עתיקה במיוחד. לכאורה אין כל קשר ושייכות לדת היהודית, אולם הנוצרים הארמנים דומים לנוצרים הראשונים ולנצרות בתחילת דרכה. הארמנים נחשבים לעם הראשון בהיסטוריה שהתנצר באופן מוחלט, ולכנסייה הארמנית יש חזקה וקאפלה משלה בכנסיית הקבר בירושלים. הם אימצו את הנצרות האורתודוקסית בגרסה עממית במאה השלישית. יש להניח שמנהגים או השפעות יהודיות השתמרו אצלם. לפי דבריהם של אנשי דת במקום, הם שומרים עד היום על מעמד של "כהנא", כוהנים, ומקריבים לפני הפסחא שלהם קורבן פסח. עד תקופה מאוחרת לא היו צלבים בכנסיות.

מעניין לציין גם את הדמיון הרב הקיים בין השפות. עד תקופות מאוחרות חלקים נרחבים מהתושבים דיברו ארמית ועד היום אחוז משמעותי מהשפה הארמנית מבוסס על מילים ארמיות. מילים כמו שוקא (שוק) או חנות, נאמרים בארמנית כמו בארמית עד היום.

אולם, יותר מכל, השואה שחוו שני העמים במאה ה-20 מעמידה אותם על במת ההיסטוריה עם גורל משותף.

פצע פתוח

קשה לדבר על העם הארמני בימינו, ועל הדמיון בינו לבין העם היהודי, ללא עיסוק בנושא השואה הארמנית. המבקר בארמניה היום, ימצא עם עם עצבות עמוקה החבויה בעיניו. עצבות זו נמצאת גם אצל העם הארמני החי מחוץ לארצו אבל ממשיך לשמור על זהותו.

במשך מאות שנים חי מיעוט ארמני גדול בתחומי האימפריה העות'מאנית חיים שלווים למדי. בתחילת המאה ה-19 חל שינוי ביחס הסובלני של הטורקים למיעוטים הנוצריים. ב-1915 האימפריה העות'מאנית החלה בהשמדת העם הארמני. ההערכה היא כי מתוך 2-2.5 מיליון הארמנים שחיו בתחומי האימפריה ערב המלחמה, בין מיליון למיליון וחצי נהרגו בידי חיילים טורקים ועמיתיהם הכורדים, במערכה שהגיעה לשיאה ב-1915-1916. האבידות הארמניות בשנים אלו ייצגו לפחות שליש מכלל האוכלוסייה שלהם בעולם – אותו אחוז שהשואה גבתה מהעם היהודי. הטורקים מעולם לא לקחו אחריות על רצח העם ולארמנים נשאר פצע פתוח עד היום.

ארמניה העצמאית ופעילים בקהילה הארמנית מחוץ לגבולות המדינה מבקשים את הכרתה של טורקיה ברצח העם – הממשלות הטורקיות מאז שנות העשרים של המאה העשרים, מתכחשות לכך שרצח העם הארמני אירע. הטורקים טוענים שמספר הקורבנות מוגזם (לדעתם מדובר על מאה אלף בלבד), מייחסים את המיתות למחלות ולרעב, וטוענים שהטורקים נגררו לכך על ידי התקפות מצד הארמנים. הטורקים התנגדו לניסיונות אומנותיים או פוליטיים לתעד את הטרגדיה וסירבו לשקול אפשרות לשילומים, כמו אלה שניתנו על ידי גרמניה לאחר מלחמת העולם השנייה לישראל ולניצולי השואה. מדינת ישראל וארגונים יהודיים בולטים רבים בארצות-הברית התכחשו לטענות הארמניות על ההיסטוריה שלהם בתחילת המאה העשרים ושידלו לטובת טורקיה.

כמו הקהילה היהודית כיום, גם הארמנים עומדים מול בעיית שמירת זכר הטרגדיה שלהם לאחר מות הניצולים האחרונים, ועושים מאמצים לשמר את זכר השמדת העם הארמני. הביקור במוזיאון ואתר ההנצחה לזכר הנספים ברצח העם הארמני מזכיר מאוד את "יד ושם" בירושלים. המוזיאון עצמו, עם הצילומים המעוצעים שבו, כולל קיר ארוך עם שמות הקהילות הארמניות שהיו בטורקיה ואינן עוד. רק הצלבים המוצבים במקום מעידים כי איננו נמצאים בירושלים.

לאחר המלחמה ורצח העם הארמני שורטטו בתיווכה של ארצות-הברית גבולות חדשים לארמנים והם נדחקו מכל האזורים שבהם חיו לפיסת מדינה קטנה בקווקז. בנוסף הוחלט שלעולם לא יוכלו לחזור לטורקיה ולא יקבלו כל פיצויים. השפעת הג'נוסייד על העם הארמני הייתה הרסנית, למעלה ממיליון ארמנים נהרגו ו-80 אחוז משטח ארמניה ההיסטורית התרוקן מארמנים. בעקבות הג'נוסייד קמו קהילות ארמניות גדולות במערב אירופה (כ-400 אלף בצרפת) ובארצות-הברית (כמיליון). חלום הארמנים להשבת מולדתם הקדומה נמוג לעולם.

למרות הדמיון המצמרר בין רצח העמים, יש המנסים לציין גם את ההבדלים ומקפידים לדבר על שני האירועים ההיסטוריים במונחים שונים. מבדילים בין השואה Jewish Holocaust לבין רצח העם הארמני Armenian Genocide, מתוך הנחה שטבח מיליוני היהודים על ידי הנאצים ושותפיהם הוא מקרה יחיד בימינו ולכן הוא מכונה "שואה" ולא "ג'נוסייד". מעניין שגם הארמנים עצמם עושים את ההבחנה הזאת.

היסטוריונים רבים מצינים את תחילת היישוב היהודי בארמניה בזמן חורבן בית ראשון. ההנחה היא שהיהודים הגיעו לארמניה בגלות בבל או עם חורבן בית ראשון וישבו שם כאשר ארמניה הייתה חלק מהאימפריה הפרסית והמלך הארמני טיגראן הגדול הגלה אלפי יהודים מארץ ישראל לאימפריה הארמנית כשבויים במאה הראשונה לספירה. יש הטוענים שיהודים אלו היו אבותיהם של ה"זוקים" של ימינו, אשר נחשבים לעיתים קרובות ליהודים ארמנים אתניים. הזוקים הם צאצאיהם של יהודים עתיקים שחיו באדמת ארמניה ומאוחר יותר התנצרו. היום הם מחשיבים עצמם לארמנים וכך גם רואה אותם העולם היהודי.

קשה ליצור תמונה כוללת של הנוכחות היהודית בארמניה, בגלל חוסר הדיוק של דיווחים היסטוריים. אולם, השילוב של הידע ההיסטורי הקיים ומציאות ארכיאולוגית פותח חלון צנוע להיסטוריה הכללית של מציאות יהודית בארמניה. במאות ה-13 עד ה-15 קהילה יהודית אחת לפחות פרחה בארמניה. יהודים רבים חיו בעיר אגגיס, ומצבותיהם נמצאו. ב-1375, כשארמניה נכבשה על ידי הממלוקים, הקהילות היהודיות נעלמו, ובמשך חמש מאות הבאות אין שום עדות להימצאות יהודים בארמניה.

לפני מספר שנים נתגלה בית קברות יהודי בקרבת העיר ירוואן, בירת ארמניה. חפירה מקרית שם חשפה בית קברות יהודי עתיק במקום שאף אחד לא תיאר לעצמו שקהילה יהודית הייתה קיימת. נמצאו יותר מ-40 מצבות עם תאריכים שמגיעים עד למאה ה-13. מתוכם 16 מצבות עם כתב עברי וארמי המצביעות ללא עוררין על חיי היהודים בארמניה של ימי הביניים. התאריך האחרון המופיע על גבי המצבות הוא 1337. העדויות הבאות לקיום יהודים בארמניה הן רק מהמאה ה-19.

כיום יש בארמניה כ-700 יהודים, בעיקר בירוואן הבירה. רובם ממוצא אשכנזי, והחלק האחר אלו משפחות יהודיות שמוצאן מגאורגיה. יהודים מפולין ומפרס התחילו להגיע לארמניה בתחילת המאה ה-19. מאז 1840 מתיישבים יהודים הקימו קהילות אשכנזיות וספרדיות בירוואן. עד 1924 בית הכנסת הספרדי "שיית מרדכי" היה מקום מרכזי בקהילה היהודית.

הקהילה היהודית המודרנית מורכבת בעיקר מיהודים שהגיעו לארמניה החל משנות השלושים מרפובליקות שונות של ברית-המועצות לשעבר. ארמניה משכה יהודים כמקום של שפע יחסי ואנטישמיות מעטה, אחד מראשי הקהילה אמר לי בביקורי: "קווקז זה לא כמו רוסיה... לא הייתה אנטישמיות בארמניה". בזמן ואחרי מלחמת העולם השנייה עברו מאות יהודים לארמניה הסובייטית. האוכלוסייה היהודית בארמניה גדלה לכ-5,000 איש. ב-1959 האוכלוסייה היהודית הגיעה לשיאה בארמניה הסובייטית, עם כ-10,000 אנשים. גל נוסף של מהגרים יהודים הגיעו לעיר בין 1965 ל-1972, בעיקר משכילים, אנשי צבא ומהנדסים. יהודים אלה הגיעו מרוסיה ומאוקראינה, ונמשכו לחברה הליברלית יותר. בין 1992 ל-1994 יותר מ-6,000 יהודים עלו לארץ, בגלל הניתוק הפוליטי והשפל הכלכלי של ארמניה.

כיום נותרו בארמניה כ-700 יהודים ואולי אפילו פחות. המדינה איננה מהווה כיום יעד אטרקטיבי מבחינה כלכלית, תרבותית או יהודית. ארמנים רבים עוזבים את המדינה ובתוכם גם יהודים. למרות שלאחר נפילת מסך הברזל והדמוקרטיזציה החל גל של התעוררות רוחנית ויהודית במדינה עדיין קשה להצביע על שינוי משמעותי. בירוואן יש בית כנסת קטן אחד ואין מקווה בעיר. קצב נישואי התערובת בין יהודים ונוצרים בארמניה הוא גבוה מאד. בשבתות מתקיימות תפילות וגם בשני וחמישי. באופן סמלי, הגעתי לביקור בארמניה בעשרה בטבת וזכיתי להתפלל במניין מקומי תפילת שחרית. יהודים בודדים אשר ניכר שעשו מאמץ גדול הגיעו למניין והתפללו בהדרכתו של רב הקהילה ושליח חב"ד במקום, הרב מאיר בורשטיין. הרב בורשטיין נמצא שנים רבים בארמניה ובמאמצים גדולים מנסה להחזיק את לפיד היהדות במדינה על ידי מעשי חסד ושיעורי תורה.

היהודים הארמנים נחשבים למיעוט בארמניה ובתור מיעוט הם מקבלים זכויות מסוימות. הארמנים לא מתייחסים ליהודים כארמנים אלא כיהודים. בעיניהם צריכה להיות חפיפה בין הזהות הלאומית לדתית, וכיוון ש-93 אחוז מתושבי המדינה הם נוצרים, אילו שהם בעלי דת שונה אינם נתפסים כחלק מהקולקטיב אלא כמיעוט.

שומרי השבת

למרות מיעוט היהודים בארמניה, יש קבוצה ייחודית של סובוטניקים יהודים בכפר סבאן, אשר שמרו על הגחלת היהודית במשך השנים. הביקור אצל הסובוטניקים היהודים היה עבורי חוויה מיוחדת במסע לארמניה. נסעתי מירואן לסבאן, הנסיעה היא לאורך ההרים וכלל שעולים בגובה יורדים במעלות ונעשה קר יותר. הגענו למינוס 20 מעלות ולשמחתי הביקור לא היה בחודש ינואר בו הטמפרטורה מגיעה גם למינוס 30 מעלות. חבל ארץ זה נקרא בפי הארמנים "סיביר של ארמניה", עקב הקור העז והשלגים הקשים. אולם מתוך הקור החיצוני זכיתי למעט חום פנימי. אחרי שעה נסיעה, נכנסתי לבית של אחת מהמשפחות של הסובוטניקים היהודים, בו התכנסו לקראת הפגישה כמה עשרות אנשים בחדר קטן. גברים ונשים מבוגרים ישבו עם כובעיהם ומעיליהם סביב התנור.

לאחר קבלת פנים וברכת שלום עליכם, שאלתי אותם: "כיצד אתם קוראים לעצמכם" והתשובה לא איחרה לבוא: "סובוטניקים יהודים". הקהילה בסבאן היא חלק מ-10,000 עד 15,000 סובוטניקים המפוזרים על פני ברית-המועצות לשעבר. בחבר המדינות בכלל ובמספר אזורים נידחים ברוסיה חיות וקיימות קהילות של סובוטניקים הרואים את עצמם כיהודים או למעשה כרוסים בני דת משה. במשך השנים הם שמרו על יהדותם תחת שלטון הצאר והשלטון הקומוניסטי יותר מאשר קהילות יהודיות רבות אשר התקשו לשמור על יהדותן. במשך השנים חלקם עלו ארצה.

מקורם של הסובוטניקים בהיסטוריה הרוסית לפני כ-200 שנה. משמעותו של המושג "סובוטניק" הוא בשפה הרוסית "סובוטה" – "שומר שבת", קרי כת ה"שובתים" או "שומרי שבת". בסוף המאה ה-18 התפתחה ברוסיה תופעה מעניינת, קבוצות של נוצרים החלו לאמץ לעצמם אורח חיים יהודי. תחילה הם הפכו ל"מתייהדים" כלומר חיו כיהודים אולם מאוחר יותר חלקם עברו תהליך של גיור והצטרפו לעם היהודי. גל ההתגיירות ההמונית ברוסיה הגיע לשיאו בראשית המאה ה-19. כפרים רבים ואפילו מחוזות שלמים של תושבים ממעמדות שונים, סוחרים בעלי מלאכה ואיכרים, באו בהמוניהם ונלוו לקהל עדת ישראל.

הסובוטניקים היהודים בסבאן, ארמניה, מתפללים כל שבת ביחד. בליל שבת קשה להם להיפגש עקב הקור אבל בבוקר הם תמיד נאספים גם אם אין מניין. כיום יש כ-50 סובוטניקים בכפר, והם מתפללים בבית פרטי, אולם בשנות פריחתה של הקהילה, בשנות השלושים של המאה העשרים, חיו בכפר כ-500 משפחות, יותר מ-2,000 איש. בעבר הדפיסו בכפר סידור בעברית וברוסית עתיקה והיה בית כנסת עם מניינים מכובדים, שחרית וערבית. היה גם מוהל ושוחט בכפר וכמובן שכל הגברים נימולים. במשך השנים לא היה מקווה במקום, אבל נשים הקפידו ללכת לטבילה בבית המרחץ המקומי. כל משפחות הסובוטניקים התחתנו בינן לבין עצמן.

כאשר הסובוטניקים היהודים הגיעו למקום, האזור היה שומם ולא היו בו ארמנים. במשך שנים הם המשיכו לדבר רוסית, למרות שתושבי האזור מדברים ארמנית. בכניסה לכפר סבאן, בכפר ילינובקה, יש בית קברות של הסובוטניקים היהודים המגודר ומסומן עם מגן דוד ועם מצבות עם שמות עבריים. ראשוני המצבות הן משנת 1881.

ככל הנראה הסובוטניקים היהודים של סבאן הוגלו לקצה הדרומי של מה שהיה אז האימפריה הרוסית, לאחר 1830, כשהצאר ניקולאס הראשון צווה שהסלאבים המתכחשים לאורתודוקסיה הרוסית לא "יטמאו" את ההמונים המאמינים. בזמן הממשל הסובייטי הסובוטניקים זכו לחופש דת באזור זה של האימפריה ולמעשה גם כאשר לא היו יהודים בארמניה בגלל השלטון הקומוניסטי, הסובוטניקים היהודים שמרו על גחלת היהדות במדינה.

אגדה יפה מספרת מדוע הסובוטניקים הוגלו מרוסיה בתקופת הצאר: "ב1851, באמצע המלחמה, הצאר ניקולאס נסע לפקח על חילותיו והחיילים הקוזקים לאורך החזית. החיילים קיבלו אותו כפי שהיה מוקבל "בלחם ומלח". אולם, חיילים אחרים הנראים גם הם כקוזקים קיבלו אותו, בנוסף ללחם ומלח, בספר תורה בידם. כאשר החיילים עמדו למסדר לכבוד בואו של הצאר ניקולאס, כולם נהגו להוריד את כובעיהם לכבודו של הצאר, אולם חלק מהחיילים הקוזקים לא הורידו את כובעיהם.

הצאר, שהיה מודאג מהפיכה נגדו, שאל מדוע החיילים אינם מורידים את הכובע. הקצין הממונה השיב: 'כבוד הצאר, זאת לא הפיכה. הדת שלהם לא מאפשרת להם להישאר גלויי ראש. הם בני דת משה'. על כך הצאר השיב: 'החיילים הקוזקים שלי הם יהודים? זה לא אפשרי. אני אלמד את ה"כלבים" האלו מה פירוש להיות יהודי ומהי האמונה הנכונה' וצווה לפזר את החיילים היהודים, הסובוטניקים, בארבעה קצוות רוסיה – מסיביר ועד ארמניה...

כיום, יורי בן אהרון, ישי בן זכריה, ועוד כמה עשרות סובוטניקים יהודים מנסים להמשיך לשמור על יהדותם, למרות שהרבה צעירים עזבו את הכפר. כשאחרוני הקהילה הזו ימותו, יהיה זה סופן של 200 שנים של מסירות נפשם של הסובוטניקים בארמניה ובקהילות פזורות בברית-המועצות לשעבר לקיים את יהדותם. כאשר שאלתי את יורי בן אהרון מה שמר עליהם במשך השנים הוא השיב: "כוחה של אמונה".
